

Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні

Ніколенко В. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті в контексті застосування панорамного погляду на проблемну ситуацію висвітлено певні аспекти соціологічного та політологічного спадку М. С. Грушевського. Закцентовано на питаннях його невтомної державотворчої, націєтворчої, просвітницької, викладацької, літературної, науково-дослідної праці. Відзначено актуальність соціально-політичних теорій вченого для осмислення сучасного етапу життєдіяльності українського суспільства. На тлі багатоаспектних наукових досліджень М. С. Грушевського виокремлено певні ідеї, які мають непересічне значення для розвитку, з одного боку, державних інститутів і громадянського суспільства в Україні, а з іншого – організації науки. Передусім, ідеться про важливі ідеї суверенітету, незалежності Української держави, політичного устрою країни, конституціоналізму, національної злагоди, єдності українських земель, високої політичної культури, демократизму, функціонування української мови, взаємодії еліти та пересічного громадянина, соціального характеру українського суспільства, стадійності розвитку соціуму, ролі жінки у суспільних відносинах, відродження національної освіти, духовних орієнтирів української молоді, соціально-економічного розвитку країни, піклування про найменш захищені соціальні верстви тощо. Водночас виокремлено інтерес вченого до деяких загальнотеоретичних соціологічних питань («Що таке суспільство, які закони його прогресу?», «Чи можливо досліджувати соціум за допомогою об'єктивних методів, а також дихотомії індивідуального та колективного, біологічного та соціального, диференціації й інтеграції форм суспільного життя?»). Зроблено наголос на схвальному ставленні М. С. Грушевського до класичної української літератури, яку він вважав міцним фундаментом для відродження національної освіти і культури.

Ключові слова: *суверенітет; незалежність Української держави; європейська країна; демократія; конституціоналізм; освіта; українська мова; українська література; культура; соціальний характер; громадянське суспільство; технократія; соціально-економічний розвиток; соціологія*

The scientific heritage of M. S. Grushevsky and its significance for the formation of the sociological theory in Ukraine

Nikolenko V. V., The Oles Honchar Dnipro National University

In the article, using a panoramic view of the problem situation, certain aspects of M. S. Grushevsky's sociological and political science heritage are presented. Attention is focused on the issues of his tireless state-building, educational, teaching, literary, research activities. The emphasis was placed on the relevance of the socio-political theories of the scientist for comprehending the contemporary stage of the life activity of Ukrainian society. In the context of scientific research of M. S. Grushevsky identified some ideas that are of great importance for the development, on the one hand, of state institutions and civil society in Ukraine, and on the other – the organization of science. First of all, we are talking about important ideas of the sovereignty, independence of the Ukrainian state, the political structure of the country, constitutionalism, national agreement, the unity of Ukrainian lands, high political culture, democracy, the functioning of the Ukrainian language, the interaction of the elite and the average citizen, the social character of Ukrainian society, the development of society, the role of women in social relations, the renaissance of national education, moral orientations of Ukrainian youth, socio-economic development of the country, care for the least well off strata of the population. At the same time, the researcher's interest in some general theoretical sociological questions was noted – What is society, what are the laws of his progress? Is it possible to explore society with the help of objective methods, the dichotomy of individual and collective, biological and social, differentiation and integration of forms of social life? M. S. Grushevsky's approval of classical Ukrainian literature was noted, which he considered a strong foundation for the development of national education and culture.

Keywords: *sovereignty; independence of the Ukrainian state; European country; democracy; constitutionalism; education; Ukrainian language; Ukrainian literature; social character; civil society; technocracy; socio-economic development; sociology*

Научное наследие М. С. Грушевского и его значение для становления социологической теории в Украине

Николенко В. В., Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье с помощью использования панорамного взгляда на проблемную ситуацию представлены определенные аспекты социологического и политологического наследия М. С. Грушевского. Акцентируется внимание на вопросах его неустанной государственно-строительной, просветительской, преподавательской, литературной, научно-исследовательской деятельности. Сделан акцент на актуальности социально-политических теорий ученого для осмысления современного этапа жизнедеятельности украинского общества. В контексте научных исследований М. С. Грушевского выделены некоторые идеи, которые имеют большое значение для развития, с одной стороны, государственных институтов и гражданского общества в Украине, а с другой – организации науки. Прежде всего, речь идет о важных идеях суверенитета, независимости Украинского государства, политического устройства страны, конституционализма, национального согласия, единства украинских земель, высокой политической культуры, демократизма, функционирования украинского языка, взаимодействия элиты и среднестатистического гражданина, социального характера украинского общества, стадийности развития социума, роли женщины в общественных отношениях, организации науки, возрождения национального образования, духовных ориентиров украинской молодежи, социально-экономического развития страны, заботы о наименее защищенных слоях населения. Вместе с тем отмечен интерес ученого к некоторым общетеоретическим социологическим вопросам («Что собою представляет общество, какие законы его прогресса?», «Возможно ли исследовать общество с помощью научных, объективных методов, а также дихотомии индивидуального и коллективного, биологического и социального, дифференциации и интеграции форм общественной жизни?»). Отмечено одобрительное отношение М. С. Грушевского касательно классической украинской литературы, которую он считал крепким фундаментом возрождения национального образования и культуры.

Ключевые слова: суверенитет; независимость Украинского государства; европейская страна; демократия; конституционализм; образование; украинский язык; украинская литература; социальный характер; гражданское общество; технократия; социально-экономическое развитие; социология

Постановка проблеми.

На тлі бурхливих процесів суспільного життя, інституціоналізації соціального пізнання та гуманітаристики в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя на особливу увагу заслуговують безліч непересічних особистостей. Природно, що серед видатних постатей українського народу назавжди залишиться ім'я Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – державного діяча, вченого, який мав енциклопедичні знання, активно займався політичною діяльністю і доволі евристично її досліджував. У багатьох містах України є вулиця або установа, що носить його ім'я. Так, у Києві на його честь названо не лише одну з центральних вулиць, але й Інститут української історіографії і джерелознавства НАН України. Слід згадати й про один із відомих і популярних київських музеїв, експозицію якого присвячено життю і творчості батька української державності та патріарха вітчизняної історичної науки. Вважаємо, що й досі актуальними залишаються комплексні розвідки у царині висвітлення певних аспектів творчої спадщини науковця.

Аналіз досліджень і публікацій.

Якщо історичний вимір наукової творчості М. С. Грушевського вже досліджено доволі розлого, натомість його соціологічний і політологічний спадок все ще заслуговує на пильну увагу. Власне, у бібліографічному огляді цієї проблематики доводиться виокремлювати нечисленні праці вітчизняних дослідників, які здебільшого вивчають історію соціологічної думки в Україні загалом (див., наприклад: [9; 16]) або статті про М.С. Грушевського в енциклопедіях та уривки з його праць у хрестоматіях.

Мета дослідження – проаналізувати величезний внесок М. С. Грушевського у розвиток соціального пізнання та панорамно висвітлити його соціологічні погляди на політичний вимір організації життя й інших сфер функціонування українського соціуму. З огляду на це варто ще раз звернутися до вже класичної наукової спадщини видатного вченого. Крім того, така постановка питання дозволить більш глибоко осмислити деякі соціально-політичні процеси у вигляді насамперед суспільного феномену. Хоча, звичайно, у межах однієї статті ми не претендуємо на абсолютно вичерпний аналіз цієї проблемної ситуації.

Виклад основного матеріалу.

У всьому світі М. С. Грушевського по праву сприймають як видатного громадсько-політичного діяча, історіографа, соціолога, етнолога, літературознавця, фольклориста, публіциста, педагога-просвітника, одного з організаторів і засновників Центральної Ради, навіть інколи називають українським Вашингтоном або всеукраїнським Геродотом. До того ж М. С. Грушевського часто згадують як першого Президента України, але варто відзначити, що на той час формально такої посади не передбачала ані Конституція, ані інші законодавчі акти Української держави. Утім найближчі соратники у неформальних розмовах інколи називали його саме Президентом [1, с. 135].

Прикметно, що з огляду на велике прагнення до навчання, природну обдарованість, вагомий внесок у розвиток науки та процеси державотворення М. С. Грушевський відомий як славетний випускник Університету Св. Володимира у Києві (нині Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка), де у 1890 р. він закінчив історико-філологічний факультет. М. С. Грушевський виявляв неабиякі здібності до навчання, тож не дивно, що вже на початку 90-х рр. ним була розпочата величезна наукова робота, до якої активно долучалась студентська молодь. У 1894 р. його було обрано професором кафедри всесвітньої історії Львівського університету. Із 1897 по 1913 рр. очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові [2, с. 168], яке виконувало роботу, мабуть, співвідносно з роботою Академії наук. У 1906 р. став почесним професором Харківського університету [3, с. 369]. Згодом, у 1908 р., керував «Товариством вчителів вищих шкіл». До речі, можна довго перераховувати подібні його посади та відзнаки. Загалом цілком природно, що невтомна праця вченого на педагогічній і науковій ниві залишила нам грандіозну спадщину, яка налічує близько двох тисяч робіт. З-поміж основних варто виокремити такі: «Нариси історії українського народу», «Ілюстрована історія України», «На переломі», «На порозі нової України» (яку сам називав «політичним заповітом»), «Українська самостійність і її історична необхідність», «Вільна Україна», «Початки громадянства (генетична соціологія)», «Про українську мову та українську справу», «Наша школа», «Історія української літератури», «Хто такі Українці і чого вони хочуть» і т. ін. Науковий доробок М. С. Грушевського – це справжня скарбниця з українознавства.

Доцільно зауважити про його приязні стосунки із багатьма видатними постатями того часу. Так, він товаришував з І. Франком, «залучив його до співпраці з приводу систематичного вивчення історії України. Разом вони видавали «Літературно-науковий вісник» (Львів, 1898–1905, Київ, 1905–1907)» [4, с. 233]. Характерно, що І. Франко називав Михайла Сергійовича «видатним рушієм національної ідеї» [1, с. 132]. Видається доволі цікавим той факт, що разом зі своїми соратниками – представниками цього наукового осередку, вони були і завсідниками відомої львівської кав'ярні «Монополь» (площа Міцкевича, 8), де мали окремий столик і можливість відпочивати, спілкуватись за горнятком запашної кави [5, с. 122]. Мабуть, не випадково кажуть, що популяризація кавових напоїв у Європі свого часу посприяла гостроті думки народних мас та, ймовірно, вплинула на процеси зростання соціально-політичної та творчої активності населення і непересічних особистостей зокрема.

Важливими ідеями М. С. Грушевського, які впливали на його громадсько-політичну позицію, були ідеї примату народу, національної злагоди, поваги до людської гідності, побудови демократичного суспільства, єдності українських земель, суверенітету і незалежності Української держави. Важливо відзначити, що М. С. Грушевський протягом національно-визвольної революції початку ХХ ст. стояв у витоків проголошення незалежної Української держави, ототожнюючи її із сучасною правовою європейською країною, де має місце увага до прав і свобод як пересічного громадянина, так і національних меншин [6, с. 87]. Симптоматично, що Михайло Сергійович був і залишається символом нашої державності, видатним теоретиком і практиком політичного життя, який дотримувався високих моральних принципів. Зокрема, він ніколи не вдавався до «закулісних ігор», вважав українець небезпечним не знати власної історії та підміняти науковий аналіз політично заангажованими судженнями. Всупереч традиціям історіографії іноземних держав читав авторський курс з історії України. Послідовно й аргументовано науковець «...відстоював ідеї самостійного історичного розвитку українського народу, окремішнього від своїх сусідів як походженням, так і політичним, господарським, культурним життям» [4, с. 233]. Відомий історик вбачав нашу окремішність у самодостатності характеру, багатомістовій філософсько-психологічній і культурній суверенності [7, с. 12]. Крім того, він неодноразово наголошував, що українці

справедливо прагнуть повноцінної політичної, соціально-економічної, культурно-мистецької суверенності, яку здатна забезпечити та гарантувати лише повноцінна державність нації [7, с. 13]. Тож і в лекціях, і у політичних виступах на основі глибокого наукового аналізу він постійно підкреслював, що прагнення й ідеали народу можуть бути реалізовані лише в соборній національній державі [8, с. 64]. З огляду на це В. Винниченко писав, що М. С. Грушевський «... встановив науки, точні підстави нашої державності» [9, с. 64].

На тлі процесів національно-визвольного руху вчений приділяв значну увагу питанням затвердження національної символіки, розвитку конституціоналізму. Прикметно, що саме під його керівництвом 29 квітня 1918 р. було розроблено та прийнято Конституцію Української держави. «За задумом її авторів, Україну проголошували суверенною демократичною республікою, у якій громадянам гарантовано широкі права і свободи» [1, с. 135]. Передбачалось, що законодавчим органом мають бути Всенародні Збори, а виконавчим – Рада народних міністрів [1, с. 135]. Саме за ініціативи М. С. Грушевського у Коростені гербом України було затверджено Тризуб, поширення якого на українських землях пов'язують з епохою князя Володимира. Сьогодні подекуди говорять, що Тризуб асоціюється із духовною свободою – мораллю, економічною свободою – забезпеченістю, фізичною свободою – здоров'ям.

Зважаючи на панорамний стиль мислення і наявність енциклопедичних знань, М. С. Грушевський осмислював питання державного будівництва у більш широкому суспільному контексті. Принагідно підкреслював рівнозначність політичних, державних, економічних, культурних, етнічних чинників у процесах організації національного життя. На його думку, інтелектуальна, економічна та політична історії нашого народу тісно переплетені між собою, тому нехтування кожним із цих складників може призвести до спалахів соціальної турбулентності, виявів національної кризи тощо. Важливо зазначити, що науковець був послідовним противником морального і політичного індиферентизму та соціального абсентеїзму, принципу «моя хата скраю», тож закликав українців брати активну участь у громадсько-політичному житті. З огляду на це він справедливо вважав наукові дослідження значущим обґрунтуванням подальшої ефективної політичної діяльності.

Як стверджують експерти, М. С. Грушевський сам був напрочуд демократичною людиною та пропагував демократичну сутність української нації [10, с. 510], яку органічно пов'язував з ідеями розвитку громадянського суспільства. У цьому контексті демократію він сприймав насамперед як народовладдя. Застосовуючи ретроспективний метод, М. С. Грушевський уважно аналізує ранній соціально-політичний устрій України. У подальшому науковець зауважував «...появу та розвиток, по суті, демократичних конституційних принципів керівництва козацькою республікою: виборності та колегіальності адміністрації, широкої участі в керуванні народними масами, які мали право в будь-яку історичну мить вимагати від гетьманів і старшини звіт про їхню діяльність, а також усунути з посад і піддати суворій карі» [1, с. 132]. Загалом М. С. Грушевський неодноразово говорив про козацько-гетьманську державу як про велике творіння українського народу. Згідно з його логікою до важливих ознак демократії, які він поступово конкретизує у своїх працях, здебільшого належить «рівноправність всіх громадян, незалежно від стану, статі, національності, віросповідання перед законом; відміна будь-яких цензів; загальне, рівне, безпосереднє, таємне виборче право; надання виборчого права жінкам; право законодавчої народної ініціативи; право проведення всенародного референдуму; право меншостей бути представленими у законодавчому органі» [11, с. 139]. Отже, демократія для науковця – це, напевно, і набір означених, а також інших емансипативних цінностей, і метод урядування, заснований на таких цінностях і такий, що сприяє їх поширенню публічним простором. Хоча, як зауважує вчений, реальність інколи йде всупереч бажаним демократичним зразкам. Зокрема, він говорить про окремих політиків того часу, які з метою прийти до влади подекуди опановують витончені технології, що надають можливість, прикриваючись демократичними гаслами, маніпулювати народним інтересом.

Із приводу політичного устрою держави М. С. Грушевський схилився до ідеї ефективної центральної влади, заснованої на принципах дієвого місцевого самоврядування, підтримував ідею української політичної нації, де кожній національній меншості мають бути надані рівні права. Доволі часто, застосовуючи компаративний метод, він зауважував більш демократичний політичний устрій нашого народу, порівняно з іншими, несприйняття ним деспотизму, ро-

зуміння протилежних думок. Науковець із задоволенням підкреслював лояльність до людини правової системи, особливо у зіставленні з іншими країнами, водночас застерігаючи від деструктивних виявів національного нарцисизму, хвалькуватості, самозакоханості [12, с. 19]. Так, голова Центральної Ради доходить до формулювання Української національної ідеї, що включає у себе, як мінімум, чотири цінності: народовладдя, егалітаризм, справедливість і, звичайно ж, свободу.

У відносинах держави й особистості М. С. Грушевський говорив про обов'язки не лише країни перед громадянином, але й кожного українця перед своєю батьківщиною. У цьому аспекті його, напевно, можна порівняти з одним із найпопулярніших американських політиків – Д. Ф. Кеннеді, який неодноразово виголошував вже загальновідоме твердження: «Не запитуйте, що саме Америка зробила для Вас. Натомість запитайте себе, що Ви зробили для Америки». Схожа думка, але в інтерпретації голови Центральної Ради звучала так: «Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй якомога щедріше – це повинно бути предметом амбіцій, завданням і успіхом життя» [13, с. 35]. Водночас доцільно додати, що «всією своєю діяльністю М.С. Грушевський намагався реалізувати ідею високої відповідальності керівників за результати своїх дій» [1, с. 135] і, як наслідок, у явних контраверсіях і латентних конфліктах між народом і владою завжди покладав провину на представників владних інститутів.

Окремо варто сказати про визначення М. С. Грушевським зовнішньополітичного вектора нашої країни. Так, зважаючи на близькість способу життя та господарювання вчений доводив, що український народ належить до західної культури. «Український народ належить до західно-європейського, чи коротше сказати – просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західним, а й самим складом народного характеру» [14, с. 19]. Безсумнівно, політик орієнтував Україну на Захід, але відзначав, що для прокладання власного шляху кожне відкрите суспільство має застосувати необхідне із багатьох джерел. Крім того, він підкреслював важливі прикмети українського соціального характеру, а саме: високий розвиток власної гідності та пошанування гідності інших, дотримання правил етикету й гарних манер, чистота, порядок, краса і цінності життя [13,

с. 780]. Водночас М. С. Грушевський виокремлював інтернальний тип особистості, доволі поширений в українському суспільстві. Загалом він справедливо вважає, що такі чесноти дуже близько співвідносні з європейською системою цінностей, зокрема німецькою, «з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму; в іншому – до романської – наприклад, ...потягом до форми, елегантності, бажанням увести в усе красу, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя» [13, с. 780]. З огляду на це М. С. Грушевський активно виступав за вивчення в українських школах англійської, французької, італійської, німецької, іспанської мов і прагнув утвердити хоча б одну з них як обов'язковий елемент професійної діяльності держслужбовців. Крім того, він закликав до негайного впровадження академічного обміну студентською молоддю, громадськими діячами, перспективними вченими із європейськими країнами.

Попри абсолютну підтримку західної орієнтації Михайло Сергійович не сприймав будь-яких крайнощів. Цілком природно, що вчений високо цінував національний колорит і традиції українського народу. «Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, – писав він, – з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духовної, а навіть і матеріальної культури та технічного навчання наші люди повинні брати з усіх країн те, що може здатись корисним – у Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо – в Америці» [13, с. 23]. Крім того, науковець доволі точно спрогнозував зростання політичного, економічного та культурного впливу Америки серед країн світу. Проте, знову ж таки, загальний підхід М. С. Грушевського, зважаючи на критичний погляд стосовно різних речей, ґрунтувався на несприйнятті будь-яких абсолютних шаблонів людського розвитку, бо він, напевно, як ніхто інший усвідомлював, що їх просто не існує. Адже сучасна історія свідчить, що до цінностей розвинутої демократії та вільного ринку кожен народ ішов власною тернистою дорогою, більше того, торував цей непростий шлях протягом багатьох століть.

Слід зауважити, що М. С. Грушевського також відзначають як відомого й талановитого педагога-просвітника. У 1903 р. він читав лекції з української історії в Парижі (на той час провідний осередок не лише європейської, але й

світової соціологічної думки). Як лектор, учений і громадсько-політичний діяч відвідував Лондон, Берлін, Лейпциг, Прагу й інші розвинуті міста Європейського континенту. У період 1919–1924 рр. через турбулентні соціально-політичні процеси змушений був емігрувати, у результаті чого продовжив свою професійну та педагогічну діяльність уже за кордоном. Так, у Відні він заснував Український соціологічний інститут (8 жовтня, 1919), де серед інших запрошених, які займалися дослідницькою, культурно-просвітницькою, видавничою та лекторською діяльністю, працював і його колега – В. Липинський. До головних цілей інституту належало поширення інформації світовою спільнотою (зокрема, серед американців і європейців) про українців, вітчизняну літературу, соціальні рухи в Україні, а також розробка ідей щодо інтеграції, консолідації українського суспільства, популяризації соціологічної науки загалом. Подекуди сам М.С. Грушевський називав себе істориком-соціологом. Його соціологічні погляди формувались переважно під впливом популярного на той час позитивізму. Так, науковець наголошував на необхідності контекстуальності пізнання соціально-політичних процесів, застосуванні компаративного та ретроспективного (у минулому – регресивного) методів на тлі міждисциплінарного підходу, відстоював пріоритет застосування наукової термінології над публіцистичним стилем [8, с. 60]. Цікаво, що М.С. Грушевський безпосередньо спілкувався з Е. Дюркгеймом та особливу увагу зосереджував на його працях стосовно соціальної солідарності, правил соціологічного методу. Крім того, він симпатизував ідеям органістичної соціології Г. Спенсера (хоча й відзначав спрощеність такого порівняння), зважав на ідеї позитивістської соціології О. Конта, а також концепції Л. Леві-Брюля, В. Вундта, Д. Дьюї. Водночас учений не зупинявся у своїх роздумах щодо політичної й економічної свободи, специфіки соціального характеру. Усвідомлюючи надбання світової ліберальної та демократичної думки, він приділяв велику увагу питанням економічно активного населення, нагальним проблемам формування середнього класу, удосконалення функціонування сімейно-шлюбних відносин. До того ж у вимірі ретроспективного контексту М. С. Грушевський досліджував дихотомію індивідуального та колективного, біологічного та соціального, диференціацію й інтеграцію форм суспільного життя і т. ін. Зокрема, ідеї соціальної узгодже-

ності, взаємопорозуміння, гуманізму, поваги до прав інших національностей, які він пропагував протягом всього життя, на його думку, повинні домінувати над ідеями конфліктної парадигми як основи для розвитку соціуму [15, с. 20]. Тож у своїй методології соціальних змін науковець віддавав перевагу процесам органічної модернізації, заснованим на громадській думці, настроях населення, менталітеті, соціальних практиках і т. д. У таких процесах, на його глибоке переконання, рушієм трансформацій, їх постійним двигуном має виступати насамперед народ.

М. С. Грушевського по праву вважають засновником «генетичної соціології», мета якої – дослідити передумови походження суспільства, еволюцію різноманітних форм людського життя та виокремити у цьому процесі соціально-типові закономірності. М. С. Грушевський у власних студіях, присвячених дослідженню сутності суспільства, здебільшого зосереджував увагу на стадійності цього розвитку. Його починала біологічна стадія (початкові етапи антропосоціогенезу), продовжувала психологічна (релігійні вірування, очікування тощо) та завершувала економічна (індустріальна революція та диференціація праці). Очевидно, протягом усієї історії людства означені стадії зумовлюють зміни в соціумі з різним ступенем впливу. З огляду на це учений виділяє такі «діяльні в суспільстві закони-тенденції, як самоохорона роду, постійна диференціація, спадковість, виживання найбільш пристосованих (біологічні), наслідування і вибір (психологічні), залежність попиту та пропозиції, поділ праці (економічні)» [16, с. 125]. Дотримуючись соціологічного підходу, він прагнув до виокремлення у суспільно-політичному житті не того, що «мерехтить», а того, що «триває», беручи до уваги багатогранний аналіз соціальних фактів.

Світовий масштаб постаті Михайла Сергійовича, напевно, далеко не в останню чергу зумовлений відносинами, які склались у нього з українською літературою. Усе своє життя він захоплювався читанням книжок, посилено займався самоосвітою і як справжній науковець ще з дитинства почав вести щоденник. Цікавився, зокрема, поезією. Прикметно, що яскрава українська природа, героїчна історія, висока культура та неповторні традиції рідного народу залишили в його душі незабутні враження на все життя. Крім того, науковець вважав вітчизняну літературу, мову, культуру важливим історичним явищем, родючим тлом для пізнання соціальних

відносин і процесів, а також одним із основних чинників національного відродження країни. «Свій науково-методологічний підхід до побудови концепції історії української літератури М. С. Грушевський називав «соціологічним», сприймаючи літературу як ключ до пізнання соціального життя суспільства, що, зокрема, передбачало і вивчення художньої форми як важливого культурно-історичного явища» [10, с. 510]. Сьогодні його справедливо вважають європейським ученим, глибоко обізнаним з європейською культурою, що становить необхідну передумову для дослідження у предметній сфері української писемності та фольклору [7, с. 9]. Адже «ще М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка поставили українську літературу в органічно-широкий контекст духовної культури Заходу» [7, с. 23]. На цьому тлі М. С. Грушевський підкреслював історичну традицію вітчизняної художньої писемності, створеної мовою рідною, зрозумілою, народною. Водночас він цінував у інших письменників легкий стиль, літературну мову, «щоб оповідання тягнулося гладенько» [17, с. 113]. Власним прикладом за допомогою лекцій, диспутів, конференцій учений намагався максимально розширити застосування української мови, чудово усвідомлюючи її націєтворчу місію. На вітчизняному творчому тлі виокремлював І. Котляревського та його «Енеїду», вірші Гулака-Артемівського, оповідання Квітки-Основ'яненка. Звичайно, із захопленням відзначав унікальні здібності та світовий масштаб постаті Т. Шевченка. До того ж акцентував увагу на працях П. Куліша, М. Костомарова, М. Вовчка, Ю. Федьковича. Виокремлював писемну спадщину І. Нечуй-Левицького, П. Мирного, О. Кобилянської, В. Стефаника, В. Винниченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка, Г. Чупринки тощо. Не залишив поза увагою театральні комедії та драми за мотивами відомих творів М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького.

Отже, М. С. Грушевський підкреслював глибоку та розлогу літературну традицію українського народу, наявність його талановитих авторів, що являє собою міцний фундамент для розвитку національної освіти і культури.

Учений особливо піклувався про поширення грамотності серед українського народу, що було лейтмотивом усієї його творчості. Зокрема, він порушував «питання про ефективність (писати, читати) сільського (народного) навчання дітей у школі. Говорив про необхідність навчання саме

українською мовою» [14, с. 19]. Більше того, науковець закликав до створення та відкриття українських загальноосвітніх і профільних центрів, університетів, гімназій, шкіл і т. ін. На його думку, національне шкільництво має зосереджуватися, серед іншого, на питаннях відповідальності перед природою, власною країною, а також історії народу, його мистецтва, побутових традицій, поваги до особистості, родини, авторитету батьків, пам'яті предків, взаємодопомоги, злагоди тощо. Загалом оздоровлення суспільства, на думку М. С. Грушевського, варто починати передусім з оздоровлення родини [18; с. 92]. Тож не дивно, що великий учений особливо переймався через дефіцит освіченості широких верств населення, насамперед сільського. Напевно, через брак інтелектуального капіталу (бо успішна нація – це освічена нація), прозорливості, превентивного стилю мислення як у минулому, так і зараз нам все ще не вистачає високої політичної культури, як наслідок, окрема частина електорату подекуди віддає свої голоси за популістів і «гречкосіїв». Адже сьогодні всім відомо, що без високої політичної, економічної, гуманітарної культури абсолютно неможливо реформувати суспільство згідно з визнаними світовими стандартами.

До речі, за участі М. С. Грушевського видавали доволі великим накладом ілюстрований щотижневик «Село», де різні соціальні групи (громадсько-політичні діячі, інтелігенція, купці, середня верства) порушували та жваво обговорювали доленосні питання розвитку української провінції, школи, сільського життя тощо. Саме село у порівнянні з містом М. С. Грушевський вважав тим осердям, де найвиразніше наявні життєдайні сили нації, де час найменше пошкодив її справжні народні символи, світогляд, обрядовість, повсякденні практики, моральні цінності. Тому особливу увагу у власних наукових студіях він зосереджував на питаннях повноцінного розвитку селянства, підкреслюючи його вагоме значення у процесах відродження нації. Водночас Михайло Сергійович застерігав від гіпертрофованого акцентування лише на питаннях гуманітаристики та нехтування технократичним мисленням, наполягаючи на необхідності появи професійних адміністраторів, фінансистів, економістів, знавців військової та морської справи, техніків різних категорій. Усі ці чинники науковець вважав необхідними елементами успішного будівництва політичного, економічного та соціального ладу. Інакше ка-

жучи, він зазначав, що дієва, функціональна Конституція держави цінніша за видатну поему, а гарний земельний закон має посісти у нашій національній бібліотеці чільне місце разом із геніальними творами Т. Г. Шевченка [13, с. 26-27]. «Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її» [13, с. 27], – виголошував великий вчений. Окрім того, принагідно згадаємо посвяту М. С. Грушевського, яку він зробив своєрідною передмовою до «Історії української літератури», а саме: «Українському народові показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові» [7, с. 10]. На його думку, «...коли буде утворена ця економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси, щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька» [13; с. 31]. Як бачимо, величезну увагу вчений зосереджував на пошуках методів і практик підвищення економічного, фінансового добробуту пересічного українця, звичайного домогосподарства, розвитку продуктивних сил нації загалом. «Повинен бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна культура. Люди мусять і набрати охоту жити по людськи, і мати до того змогу, не тільки у сфері духу, але і у сфері життя звичайного, буденного – певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Це надзвичайно важливий і цінний елемент культури, який повинен увійти в плоть і кров, стати невіддільним і непорушним елементом життя» [13, с. 32]. Очевидно, М. С. Грушевський виступав за владу технократів, технічної інтелігенції, хоча й не забував про важливість її гуманітарного складника, не сприймаючи абсолютно міщанського способу і стилю життєзабезпечення.

Висновки.

Напевно, постать М. С. Грушевського ще довго буде приводом для організації численних наукових конференцій. Варто відзначити, що вченого цікавили соціально-політичні, соціологічні й антропологічні питання: що таке суспільство, які закони його прогресу, чи можливо досліджувати

соціум за допомогою наукових, об'єктивних методів та ін. Перераховувати й осмислювати його науковий доробок можна нескінченно. У підсумку виокремимо, на нашу думку, найголовніші ідеї, які, з одного боку, вплинули безпосередньо на розвиток державних інститутів і громадянського суспільства в Україні, а з іншого – на розвиток наукової думки. Передусім йдеться про важливі ідеї суверенітету, незалежності Української держави, політичного устрою країни, конституціоналізму, національної злагоди, єдності українських земель, високої політичної культури, козацького демократизму, функціонування української мови, взаємодії еліти та пересічного громадянина, соціального характеру українського народу, стадійності розвитку соціуму, ролі жінки у суспільних відносинах, організації науки, відродження національної освіти, духовних орієнтирів української молоді, соціально-економічного розвитку країни, піклування про найменш захищені соціальні верстви тощо. Усі зазначені питання й досі залишаються надзвичайно актуальними.

Насамкінець доцільно додати, що у ті буремні часи талановитим популяризаторам української мови і полум'яним прихильникам ідеї державного суверенітету, незалежності України доводилось важко. Небезпечно було мати власну, незаангажовану тоталітарною ідеологією політичну наукову позицію. Невипадково зосені 1929 р. почався тиск на історичні установи, створені М. С. Грушевським [4, с. 235]. Отже, як відомо з давніх-давен, чим масштабніша ідея, тим більше різноманітних перепон постає на шляху її реалізації. Незважаючи на це, М. С. Грушевський як справжній патріот і професійний науковець, талановитий вчитель і активний громадянин, популяризатор науки та духовний лідер нації протягом всього життя зберігав почуття любові до рідної України. Крім того, великий знавець політичної та духовної історії нашої країни навіть у найскладніші часи з оптимізмом дивився у її майбутнє і вірив у щасливу долю українського народу [2, с. 168].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Шевченко В. Ідея української державності в творах та політичній діяльності М. С. Грушевського / В. Шевченко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 131-137.
2. Щокін Г. В. Видатні постаті України / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. – Київ: МАУП; Книжкова палата України, 2004. – 872 с.
3. Сто найвідоміших українців. – Київ: Компанія ОСМА, 2015. – 680 с.
4. Енциклопедія історія України. В 5-т. / Ред. В. А. Смолій. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Г-Д. – 2004. – 528 с.
5. Винничук Ю. Таємниці львівської кави: Видання четверте / Ю. Винничук. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2008. – 220 с.
6. Басара Г. Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Г. Басара // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 86-90.
7. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 1. / М. С. Грушевський. – Київ: Либідь, 1993. – 392 с.
8. Тельвак В. Суб'єкт історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / В. Тельвак // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 59-71.
9. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. – Київ: 1996. – 114 с.
10. Українська літературна енциклопедія. Том 1. А-Г. – Київ: Гол. ред. Української енциклопедії імені М. П. Бажана, 1988. – 533 с.
11. Любовець О. Погляди М. Грушевського щодо державного та політичного устрою України / О. Любовець // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 139-143.
12. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції М. Грушевського / В. Масненко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 16-24.
13. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – Київ: Наук. думка, 1991. – 128 с.
14. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – Київ: Веселка, 1991. – 46 с.
15. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції М. Грушевського / В. Масненко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 16-24.
16. Богомаз К. Ю. Соціологічна думка в Україні / К. Ю. Богомаз, Л. М. Сорокіна, К. В. Познанська. – Кам'янське: ДДТУ, 2018. – 208 с.
17. Верба І. Михайло Грушевський – гімназист / І. Верба // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 111-116.
18. Антонюк Т. Українське шкільництво у баченні Михайла Грушевського / Т. Антонюк // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 91-96.

REFERENCES

1. Shevchenko, V. (2002). Ideia ukrainskoi derzhavnosti v tvorakh ta politychnii diialnosti M.S. Hrushevskoho [The idea of Ukrainian statehood in the writings and political activity of MS Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
2. Shchokin, H.V., Holovaty, M.F., & Haichenko, V.A. et al. (2004). *Vydadni postati Ukrainy [Famous figures of Ukraine]*. Kyiv: MAUP; Knyzhkova palata Ukrainy [in Ukrainian].
3. *Sto naividomishykh ukraintsviv [Hundred Most Famous Ukrainians]*. (2015). Kyiv: Kompaniia OSMA [in Ukrainian].
4. Smolii, V.A. (Ed.). (2004). *Entsyklopediia istoriia Ukrainy [Encyclopedia of History of Ukraine]*. (Vols. 5). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
5. Vynnychuk, Yu. (2008). *Taiemnytsi lvivskoi kavy: Vydannia chetverte [Mysteries of Lviv Coffee: Fourth Edition]*. Lviv: LA «PIRAMIDA» [in Ukrainian].
6. Basara, H. (2002). Mykhailo Hrushevskiy pro rol mista v ukrainskii natsionalno-demokratychnii revoliutsii (berezen 1917 – kviten 1918 rr.) [Mikhail Hrushevsky about the role of the city in the Ukrainian national-democratic revolution (March 1917 – April 1918)]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M.S. (1993). *Istoriia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature]*. (Vols. 6). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2002). Subiekt istorychnoho protsesu v istoriografii Mykhaila Hrushevskoho [The subject of the historical process in the historiography of Mikhail Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
9. Burlachuk, V., Molchanov, M., & Stepanenko, V. (1996). *Bilia vytyokiv sotsiolohichnoi dumky v Ukraini [At the Origins of Sociological Thought in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
10. *Ukrainska literaturna entsyklopediia [Ukrainian Literature Encyclopedia]*. (1988). (Vol. 1). Kyiv: Hol. red. Ukrainskoi entsyklopedii imeni M. P. Bazhana [in Ukrainian].
11. Liubovets, O. (2002). Pohliady M. Hrushevskoho shchodo derzhavnogo ta politychnoho ustroiu Ukrainy [Hrushevsky's Views on the State and Political System of Ukraine]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
12. Masnenko, V. (2002). Etnopolitychna funktsiia ukrainskoi istorychnoi dumky u kontseptsii M. Hrushevskoho [Ethnopolitical function of Ukrainian historical thought in M. Hrushevsky's conception]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
13. Hrushevskiy, M. (1991). *Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii [On the threshold of the New Ukraine: Gadgets and Dreams]*. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
14. Hrushevskiy, M.S. (1991). *Pro ukrainsku movu i ukrainsku shkolu [About Ukrainian Language and Ukrainian School]*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

15. Masnenko, V. (2002). Etnopolitychna funktsiia ukrainskoi istorichnoi dumky u kontseptsii M. Hrushevskoho [Ethnopolitical function of Ukrainian historical thought in M. Hrushevsky's conception]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
16. Bohomaz, K.Iu., Sorokina, L.M., & Poznanska, K.V. (2018). *Sotsiologichna dumka v Ukraini: navchalnyi posibnyk [Sociological Thought in Ukraine]*. Kamianske: DDTU [in Ukrainian].
17. Verba, I. (2002). Mykhailo Hrushevskiy – himnazyst [Mykhailo Hrushevsky – high school student]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
18. Antoniuk, T. (2002). Ukrainske shkilnytstvo u bachenni Mykhaila Hrushevskoho [Ukrainian Schooling in the View of Mikhail Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].

Ніколенко Вадим Вікторович

Професор кафедри соціології, доктор соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Nikolenko Vadym

Professor of the Department of Sociology, doctor of sociological sciences, docent
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: vadnikolenko1983@gmail.com ORCID: 0000-0001-6730-0938

Цитування: Ніколенко В. В. Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні / В.В. Ніколенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 77-86.

Citation: Nikolenko, V.V. (2018). Naukova spadshchyna M. S. Hrushevskoho ta yii znachennia dla stanovlennia sotsiologichnoi teorii v Ukraini [The scientific heritage of M. S. Grushevsky and its significance for the formation of the sociological theory in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10), 77-86.*

Стаття надійшла / Article arrived: 06.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 08.10.2018